

Ярослава Верменич

**ФАКТОР ПОРУБІЖНОСТІ
В ІСТОРИЧНІЙ РЕГІОНАЛІСТИЦІ:
ПОШУКИ ВІДПОВІДЕЙ
НА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ**

В статті висвітлюються підходи вітчизняних й зарубіжних дослідників до вивчення чинника порубіжності, його впливу на ментальність та поведінкові реакції соціуму. У контексті сучасних реалій війни на Сході України акцент зроблено на необхідності наукового обґрунтування поняття культури пограниччя — не лише як геокультурного, але й як екзистенційного феномена. Доведено, що концептуалізація теоретичного й прикладного кордознавства є настійною потребою, велінням часу, відповіддю на виклики ХХІ століття.

Ключові слова: чинник порубіжності, ментальність, культура пограниччя, кордознавство.

Історію України неможливо осмислити без врахування фактора її глибоко закоріненої порубіжності. Усі без винятку її регіони на тому чи іншому етапі свого історичного буття були аренами різноспрямованих геополітичних зазіхань і реальних впливів, аж до прямого підпорядкування. При цьому зіткнення інтересів двох-трьох зовнішніх сил на одній і тій самій території було радше правилом, аніж винятком. Рухливі й нестабільні кордони не стільки оберігали територіальну цілісність, скільки слугували пропускними пунктами для майже не контрольованого перетікання людей, грошей, товарів, ідей тощо. Ані гори, ані ріки не створювали, як правило, надійних перешкод для вторгнень чужинців, і саме тому автохтонне населення ніколи не почувалося господарем у власному домі.

Життя «на межі», «при кордоні» формувало особливий тип світосприймання й специфічні ціннісні системи. Поступово утворювалися прикордонні ареали із притаманними їм ментальними стереотипами. Тут не лише зустрічалися, але й постійно взаємодіяли різні системи світобачення, різні уявлення про сенс життя, різні релігії й моральні норми. Сплав, який виникав у ході цієї взаємодії, був, як правило, крихким і непередбачуваним. Етнічні спільноти, що ворогували, несподівано ставали союзниками, але союзи так само легко руйнувалися, як і укладалися. Відчуття по-

стійної небезпеки формувало афективний, часто демонстративний, стиль поведінки. Його домінантою був поділ по лінії «свої — чужі», але межі, що на якомусь етапі здавалися неперехідними, на наступному могли стиратися аж до повного зникнення.

Добровільні чи примусові взаємообміни у «контактних зонах» — а такою зоною на різних етапах була практично вся територія України — збагачували мешканців неоцінним досвідом культурного взаємосприйняття. На цій «гібридній» основі формувалися ментальні основи буття, які, увібравши в себе цивілізаційні здобутки кількох культур, сформували відповідні поведінкові стереотипи. Водночас на міжцивілізаційних стиках створювалися «зони напруги», ареали підвищеної конфліктності. Адже незаперечним є той факт, що теракти, військові, релігійні конфлікти та інші прояви просторового екстремізму, аж до найбільших трагедій ХХ століття — світових війн — мають виразне «прикордонне» обличчя.

Відомий дослідник історії Центральної і Східної Європи, професор Йельського університету Т.Снайдер назвав свою книгу «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним»¹. Образ «кривавих земель» був використаний автором насамперед для аналізу впливу географії на історію: опинившись між двома тоталітаризмами, величезна територія від Балтійського до Чорного моря перетворилася на простір жажливих злочинів проти людяності, масового винищення населення, загибелі мільйонів людей. Автор ставить перед собою запитання: чи є закономірність у тому, що саме ця територія стала ареною безпрецедентних за масштабами трагедій? І переконливо доводить: навіть глибоке знання історії України, Польщі, Білорусі, єврейського народу — кожної окремо — не дає змоги дістати відповідь на це запитання. Лише сумарний їх розгляд як порубіжжя разом з історією створених Гітлером і Сталіним політичних режимів дав змогу зрозуміти причини цього явища і в такий спосіб вписати історію «кривавих земель» у загальноєвропейський контекст.

Не випадково компаративне вивчення погранич — ареалів міжкультурної взаємодії на прикордонних територіях — стає дедалі більш модним (і доволі перспективним) напрямком у сучасній історичній науці. З кінця ХІХ ст. з подачі американського історика Ф. Тернера успішно розвивається субдисципліна, яка еволюціонувала від епізодичних «фронтир-студій» до фронтальних досліджень ментальностей і міжкультурної взаємодії в рамках «Border studies». Її перспективність у сучасних умовах забезпечується помітним відродженням інтересу до імперій і внутріімперських центр-периферійних відносин, а також актуалізацією історичної локалістики у загальному контексті глобалізаційних і диверсифікаційних процесів. Сформульовані в рамках «фронтир-студій» ідеї Великого Кор-

¹ Snyder T. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. — New York, 2010.

дону — як межі і водночас зони взаємодії між значною мірою умовними західною та східною цивілізаціями — виявилися цілком прийнятними для аналізу культурних дифузій на українських теренах. У статті з провокативною назвою «Чи має Україна історію?» (1995) американський історик М. фон Гаген навіть пророкував вихід «слабкої» української історіографії у поле модерності на шляхах вдумливого дослідження взаємопроникнення культур у приграничних ареалах².

Зрозуміло, що у кожного етносу, тим більше у кожної країни на певному етапі їхнього розвитку більш-менш чітко вимальовувалися свої кордони й уявлення про них і, отже, формувалися власні пограничні зони. Від того, наскільки захищеними і, отже, непроникними були кордони, залежала міра взаємовпливів на прикордонні. Унікальність українського досвіду полягає у тому, що кордони тут упродовж століть були значною мірою умовними, і роль українців у вибудові їхньої конфігурації виявлялася, як правило, мінімальною. Слабо освоєні території часто опинялися в орбіті впливу більш сильних сусідів, надовго потрапляли у залежність від них. Неможливо підрахувати, скільки разів через українські простори проносилися орди кочівників, важко простежити, як впливали на спосіб життя потужні міграційні й колонізаційні потоки, династичні угоди, війни, депортації. Але цей вплив реєструють усі без винятку історики України — як вітчизняні, так і зарубіжні. При цьому він незмінно вимальовується як визначальний у формуванні ментальних основ буття, мовних пріоритетів, моделей політичної поведінки.

Майже кожний регіон України у той чи інший період своєї історії відрізнявся чітко вираженим «фронтирним» статусом. Регіону середнього і нижнього Подніпров'я «дісталось» найбільше — тут проходила лінія зіткнень між кочовою і землеробською цивілізаціями; уже у часи пізнього середньовіччя і раннього нового часу ця територія набула вигляду «випаленої землі» внаслідок воєнних сутичок і нападів кримських татар. Територія Правобережної України дещо пізніше стала заручницею у багатовіковому територіальному спорі між Польщею і Московією і теж перетворилася на спустошену Руїну, чим спробувала не без успіху скористатися Туреччина. Слобожанщина з самого початку набула статусу порубіжної зони українсько-російського взаємопроникнення. Усі три ареали Західної України — Галичина, Буковина й Закарпаття — також сформувалися як етноконтактні зони із складним переплетенням польських, австрійських, угорських, румунських, російських, єврейських, вірменських та інших впливів. Тому західно-

² Hagen M. von. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. — 1954. — № 3. — P. 670.

український регіон прийнято розглядати не лише як «простір пограниччя», а як специфічне соціоекономічне і транскультурне явище європейської цивілізації.

Дослідженням багатшарового культурного розмаїття України займалися практично всі представники вітчизняної історичної традиції. Як правило, вони використовували для цього універсальні штампи «Сходу» і «Заходу», причому Україна опинялася у межовому просторі («між Сходом і Заходом»). Але якщо поняття «Заходу» приблизно відповідало географічному баченню реального сусідства, то поняття «Схід» у вітчизняній «географії уявлень» виявилось виразно деформованим. Під це останнє поняття підводилася і експансія евразійських кочових орд, і мусульманська культура Османської імперії та Кримського ханату (географічно це був Південь, а не Схід), і — особливо часто — все те, що було пов'язане з російським впливом (який ішов із Півночі, а не зі Сходу). Хай там як, але Україна й справді виявилася на перехресті різноспрямованих впливів, стихійно намагаючись синтезувати греко-візантійську, європейсько-латинську, тюрко-мусульманську, російсько-православну традиції. Як справедливо зауважує Н.Яковенко, «окреслене розмаїття переплетень західної («європейської») та східної («азійської») цивілізацій наповнювало стару українську культуру таким строкатим багатоголоссям, що в ньому... подеколи навряд чи можливо відокремити «власне» від набутого»³.

На наш погляд, однак, у дослідженні українських погранич не так важливо розрізнити власне й набуте, як простежувати витoki культурного синтезу, з одного боку, і культурного регіоналізму й сепаратизму, з другого. З цього погляду цікавими уявляються міркування В.Горського, який зазначав, що у зв'язці «Схід–Захід» обидва ці поняття слід вживати не в географічному, а в культурологічному, типологічному сенсі. Захід у такому баченні уособлює такий тип культурного розвитку, який втілює специфіку менталітету техногенної цивілізації — з культурною матрицею, орієнтованою на швидкі зміни й домінування наукової раціональності. У межах такого типу культури рушієм змін виступає автономний індивід, який керується етикою відповідальності. Водночас термін «Схід» позначає культуру традиційних суспільств із переважанням «етики переконань», що спирається на відданість певній ідеології, віруванню, філософській чи естетичній системі⁴.

³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — Вид. 2-ге. — К., 2005. — С. 26.

⁴ Горський В.С. Філософія в контексті історії української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К., 1996. — С. 209.

Водночас слід мати на увазі, що особливий «фронтирний» тип української самосвідомості був сформований не тільки й не стільки геополітичними впливами й інтеграційними заходами держав-метрополій, скільки специфічністю соціальної стратифікації, особливостями освоєння територій, релігійними й міжетнічними протистояннями тощо. У схему «Схід — Захід» вмістити всі ці особливості неможливо. Зарадити справі тут може лише включення проблеми пограниччя у більш широкий контекст, осьові координати якого визначає науковий напрям — історична регіоналістика.

Історична регіоналістика зосереджується на осмисленні культуруотворюючих чинників, що забезпечують у кінцевому підсумку зонування й районування країн, на уточненні меж і специфічних особливостей територіальних соціумів, аналізі відповідних ментальностей й ідентичностей. Оскільки її насамперед цікавить співвідношення соціальних, етнічних і екологічних чинників в процесі еволюції людей на певних територіях, вона особливо прискіпливо досліджує простір порубіжжя. При цьому порубіжні ареали розглядаються і як історично сформовані, диференційовані за певними ознаками цілісності, і як умовні конструкти, що дають змогу відтворювати образи регіонів у суспільній свідомості. Тут неможливо обійтися без своєрідної соціальної топології — аналізу історично сформованих і нещодавно набутих відмінностей та поєднувальних об'єктивних і суб'єктивних зв'язків, взаємовпливів різного роду мереж, а також уявлень індивідів, груп суспільних станів про пріоритетні шляхи національного й регіонального розвитку і про близьких і далеких сусідів.

У такому баченні (а саме воно відповідає новітнім, антропоцентристським у своїй основі тенденціям розвитку світової науки) ареал пограниччя постає у вигляді на стільки реального, скільки «уявленого», значною мірою символічного соціокультурного простору, який об'єктивно стає полігоном згладжування сформованих історично міждержавних, міжетнічних, міжкультурних відмінностей і пошуку форм діалогічної взаємодії. За сприятливих умов у таких ареалах формується особлива локальна ідентичність, за несприятливих виникає конфлікт нерозуміння. І в тому і в іншому випадку дослідження пограниччя кидає виклик усталеній системі бачення центр-периферійних відносин як домінантних в системі соціального аналізу. Хоч яким потужним є центр, сама наявність кордону і його вплив на процеси переміщення людей, ідей, товарних потоків змушує відмовлятися від спрощеного погляду на проблеми домінування й управління.

Здається, що спеціальний акцент на вивченні кордонів і прикордоння з'явився вчасно — саме тоді, коли і традиційні (антикварні), і осучаснені методи дослідження локальності виразно виявили свою недостатність, а усталена джерельна база — ознаки вичерпаності. Щоб не ходити безліч разів протоптаними стежками,

історична наука повинна була, по-перше, виокремити нетипові, з точки зору традиційного історієписання, ареали політичної й соціальної взаємодії держав, етносів, культур, а по-друге, сміливо вийти у суміжні сфери наукового пізнання, вже освоєні антропологами, географами, соціологами, соціальними психологами. Поступово викристалізувалася принципово нова стратегія знання: інший фокус об'єктива не лише варіює розміри й обриси досліджуваного об'єкта, але й видозмінює зміст репрезентації.

Історична регіоналістика з таким баченням ролі кордонів оформилася в окремих наукових напрям на рубежі ХХ і ХХІ століть, не в останню чергу під впливом політичних, економічних, екологічних викликів, пов'язаних із процесами глобалізації. Кордони поволі втрачають значення меж і маркерів, натомість зростає роль транскордонних зв'язків. Новий етап інтеграційних процесів, з одного боку, і активізація етнічного, релігійного та інших різновидів фундаменталізму, з другого, диктують настійну необхідність у простеженні всіх чинників, здатних формувати регіональну ідентичність. А від того, в якому відношенні остання перебуватиме до національно-громадянських ідентичностей, великою мірою залежить майбутнє людства.

Історію України на «до» й «після» знов розділила війна — на цей раз неоголошена, неконвенційна, «гібридна», але за своїм впливом на суспільні настрої співставна із замороженим конфліктом. Тисячі смертей, десятки тисяч скалічених доль, мільйони вимушених переселенців, мало не доценту зруйнований потенціал великого промислового регіону — такою виявилася ціна політичних амбіцій одних та несправджених ілюзій інших. Але, здається, соціум ще не до кінця усвідомив, якими віддаленими викликами загрожує йому ціннісний розкол, який сягає рівня цивілізаційного. Притаманні таким розламам агресивність і насильство здатні множитися за формулою ланцюгової реакції і давати про себе знати навіть після своєрідного «вторинного травмування» і втоми від «гібридної війни».

Те, що у фокусі протистояння й підвищеної світової уваги опинилися два далеко не найгірші за рівнем життя і соціальними стандартами українські регіони, здається дивним лише на перший погляд. Тиражовані упродовж століття традиційні журналістські шаблони «сонячного Криму» й «трудового Донбасу» навряд чи здатні були приховати безліч проблем, що спричиняли корупцію, зрощення бізнесу й політики, глибоке майнове розшарування, соціальне відчуження. Але триваючий вже кілька років збройний конфлікт на Донбасі був спровокований зовнішнім втручанням — за участі Російської Федерації. І соціальний протест, і невиразні сепаратистські настрої не мали ані найменшого шансу створити реальну загрозу суверенітету, територіальній цілісності, національній безпеці країни. Відповідь на ці непрості запитання не так вже й важко відшукати, якщо зосередитися на архаїчних підвали-

нах й агресивних нахилах в політиці РФ. В. Ткаченко дав своїй монографії доволі влучну назву «Росія: ідентичність агресора». «Думка про імперію, доводить він, завжди була і нині залишається однією з найцінніших в ідейному багажі Росії. Три століття імперського панування зробили в РФ війну своєрідним засобом виробництва під гаслами «примушування до спільності долі». Маємо жити і творити з урахуванням того, що є час війни й час миру. Нині настав час усвідомити, що Росія — це постійний виклик, на який слід безперервно знаходити адекватну відповідь і формувати українську національну ідентичність як рівнозначну фактору національної безпеки»⁵.

Хоч як прикро це визнавати, але Україна, констатує В. Смолій, фактично стала полігоном для випробування новітніх технологій комбінованих інформаційно-воєнних інвазій, спрямованих на системну дестабілізацію соціально-економічного і суспільно-політичного життя країни-жертви при одночасній її дискредитації на міжнародній арені. Саме це змушує поглянути на донбаську кризу під новим кутом зору. Порівняно з відомими замороженими конфліктами (абхазьким, придністровським, боснійським, сербським, сирійським тощо) йдеться про принципово іншу ситуацію — бо іншим є соціальний ґрунт, на якому розвивається конфлікт. Кремль створив на Донбасі субцентр влади, який протистояв Харківському/Київському центру. Повоєнні покоління вирости із відчуттям особливої місії Донбасу загалом, себе зокрема. Рубіж тисячоліть перетворився для них на час краху системи світобачення. І нині Донбас — це своєрідна оптика, через яку проглядаються попередні помилки радянської та української влади⁶.

Історик, озброєний інструментарієм синергетичної епістемології, мусить уважно вивчати не лише об'єктивні факти, але й химерні уявлення, фобії, розчарування, несправджені ілюзії — все те, що нині вкладається у формулу «неотурбулентної» психосоціальної динаміки. І бачити насамперед ті першопричини «смути», які існували об'єктивно, але далеко не завжди бралися до уваги у соціальній аналітиці. Адже «регіональна гетерогенність і різновекторність, яку часто називають ахіллесовою п'ятою України, ще багато років буде відчутним фактором впливу не тільки на хід

⁵ Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. — К., 2016. — С. 49–50; *Він же*: Україна: «час війни й час миру» // Український історичний журнал. — 2017. — № 1. — С. 136.

⁶ Смолій В. Передмова // Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого й загального у регіональному просторі. — К., 2015. — С. 8–11.

політичних процесів, але й на увесь контекст суспільного життя»⁷. Ще у першому випуску збірника наукових статей «Регіональна історія України» (2007) О. Реєнт довів, що «регіоналізм — явище надзвичайно рухливе у своєму внутрішньому розвитку і зовнішніх виявах. Латентні до певного часу процеси, підживлені певними політичними умовами у поєднанні з соціально-економічною ситуацією, виявили здатність переростати у досить дійові фактори, які набувають форм «галицького», «кримського», «східноукраїнського» сепаратизму. При цьому одні експлуатують гасла «національної свідомості», другі — «геостратегічного становища», треті — «економічної самодостатності», хоча мало хто з тих, хто гіперболізує значення окремого регіону, уявляє собі не віртуальний, а реальний хід подій у напрямі суверенізації, а також можливі наслідки»⁸.

Хоч якою різною на перший погляд уявляється історія самостворення Криму й Донбасу як субрегіонів Південної України, в ній виразно проглядаються спільні риси, насамперед у поширенні відцентрових тенденцій і проявів сепаратизму. Пояснення цього факту лежить на поверхні: починаючи з XVIII ст. обидва субрегіони були об'єктами цілеспрямованої асиміляційної політики імперського центру, реакцією на яку були і відверті протестні настрої, і приховані амбіції на рівні місцевих еліт. Зрештою обидві регіональні спільноти продемонстрували вже не віртуальний, а реальний сепаратизм. При цьому і в Криму, і на Донбасі демаркаційні лінії стали вододілом неприхильності, принаймні декларованої баченням «русского мира» чи несприйняттям «українськості».

Новизна проблем, що у цьому контексті постали перед соціогуманітаріями, потребує нової дослідницької «оптики». Спроба її пошуку насамперед дістала висвітлення у дослідницькому проекті «Південна Україна на цивілізаційному пограниччі»⁹. Як нам уявляється, в його рамках вдалося у хронологічному діапазоні двох з половиною тисячоліть простежити етнокультурну своєрідність анексованого Криму й «неспокійного Донбасу» — з домінуванням не стільки сплаву, скільки симбіозу різних цивілізаційних, культурних у своїй основі впливів. Йдеться насамперед про виниклу на цій основі особливу прихильність до візуалізації власного «життєвого світу», до символів, ритуалів, культурних кодів. Те, що амбівалентність суспільних настроїв на Сході й Півдні виявляється рельєфніше, ніж деінде в Україні, створює додаткові стимули до

⁷ *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст. — К., 2008. — С. 169.

⁸ *Реєнт О.* Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади // *Регіональна історія України.* — Вип. 1. — К., 2007. — С. 92.

⁹ *Верменич Я.* Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. — К., 2015.

поглибленого дослідження регіону як цілості з усіма притаманними їй суперечностями.

На матеріалі Криму й Донбасу особливо виразно простежуються явища т.зв. екзогенної лояльності — тяжіння різних регіональних сегментів до закордонних політичних центрів, чим зумовлена не лише розгубленість у культурно-людських орієнтаціях, але й наявність у межах регіону кількох культурних зон і політичних страт з гостро відмінними зовнішньополітичними орієнтаціями та внутрішньополітичними настановами. Надзвичайно висока концентрація національного багатства в руках олігархічних груп з різними, навіть протилежними, інтересами й устремліннями, засилля криміналітету створили украй напружену ситуацію з домінуванням несправджених очікувань значної частини громадян. Одночасне притягування до двох цивілізаційних «магнітів» спричинило ефект спустошення, духовного вакууму.

Алогічність суспільної поведінки місцевих мешканців, продемонстрована як у перебігу тривалої «війни без правил», так і особливо наочно у ході місцевих виборів-2015, змушує аналітиків уважно придивлятися до концепції «соціального божевілля», сформульованої понад 20 років тому вітчизняними соціологами Є. Головахою та Н. Паніною. Запропонований ними своєрідний психопатологічний ключ до розуміння поведінкових стереотипів соціумів, які тяжіють до хибного політичного вибору, виявився, на наш погляд, універсальним. Ознаки розпаду й деградації соціологи побачили у месіаністських мареннях, за яких навіть маніакальні ідеї здатні діставати певну масову підтримку і втілюватися у соціальній практиці. Головним для соціальної аналітики вони вважали пошук тієї грані, за якою ситуаційна масова дезорієнтація переходить у стійкий симптомокомплекс, який свідчить про появу психопатологічного синдрому.

Зрештою немає сенсу шукати обґрунтованість дискурсів, якщо філософська інтоксикація межує з безтурботним невіглаством. Без довіри, як вважає В. Ткач, не буде працювати жоден концепт, а відтак зникає абсолютна безпринципність як така. Кібератаки — зловісний приклад необмеженої абсолютизації концепту свободи в цілому і свободи слова зокрема. Руйнуючи смисли і поняття, постмодернізм тягне за собою зріст трансакційних втрат, криз і періодів стагнації. У суспільства, в якому знижується рівень довіри, посилюється невротизація, яка перетворюється у невроз і внутрішню агресію¹⁰.

Нині маємо можливість на конкретному історичному матеріалі показати, як під впливом негативного розвитку соціотрансфор-

¹⁰ Ткач В. Довіра vs філософська інтоксикація // Дзеркало тижня. — 2017. — 8 липня.

маційної динаміки і незважених дій політиків матеріалізуються навіть прогнози, які в момент свого народження здавалися аж надто песимістичними. Реалії збройного конфлікту на Донбасі перевершили найбільш похмурі апокаліптичні пророцтва 1990-х рр. — адже зруйнованою виявилася не лише інфраструктура регіону, але й уся система партнерських відносин держав-сусідів, що призвело до немислимого ще 10 років тому суспільного відчуження України й Росії. Безпрецедентна втрата взаємної довіри реєструється і по лінії Захід–Росія. За висновками аналітиків Центру О. Разумкова, російсько-український конфлікт не є «локальною», «периферійною» подією — він має регіональний і глобальний характер і містить виклики та загрози світовій системі безпеки¹¹. У контексті неврозів та страхів, породжуваних розбалансованістю звичних основ суспільного життя, поняття «криза» набуло статусу основоположної світоглядної категорії і стало одним з ключових концептів соціогуманітаристики.

За умов збройних протистоянь методологія дослідження рубіжності й регіональності значно ускладнюється. Про домінуючу регіональну ідентичність говорити вже не доводиться, бо конкурують настільки різні настрої й поведінкові настанови, що звести їх до спільного знаменника практично неможливо. Вироблення принципів, норм, правил, що організують за таких умов пізнавальну діяльність, ускладнюється хаосом у підходах, зіткненням різних точок зору й оціночних критеріїв. Понятійний каркас наукового аналізу піддається постійним випробуванням внаслідок тиску політики; предметне поле соціогуманітарних досліджень заповнене евфемізмами й симулякрами. Надзвичайно загострилася і актуалізувалася проблема кордонів. Якщо «Україна — це Європа», то де пролягає сьогодні її східний кордон? — на цю тему розмірковують, до речі, й західні інтелектуали¹².

Україні довелося на власному гіркому досвіді відчути, як легко зруйнувати суспільну рівновагу і як важко потім зупинити тривалий збройний конфлікт. Стрес, спричинений київськими подіями лютого 2014 р., стимулював і спроби наслідування «революційних зразків», і виразні відцентрові тенденції аж до невизнання на певних територіях влади офіційного Києва. Для частини населення притягальними за цих умов виявилися відроджувальні «імперські» ідеологеми Російської Федерації. «Драма взаємонерозуміння» зумовила небачену напругу пристрастей у збройному конфлікті, ускладнену прямою підтримкою сепаратистів з боку Росії. По суті Україні

¹¹ Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій // Національна безпека і оборона. — 2014. — № 5–6. — С. 2.

¹² Див., напр.: Культурні цінності Європи / За ред. Г. Йоаса і К. Вігандта. — К., 2014.

довелося впритул зустрітися з новим типом «гібридних», неоголошених війн і з феноменом нової «смути». Вона ризикує надовго лишитися у стані «стабільної нестабільності», якщо владі за допомогою громадянського суспільства не вдасться знайти не лише потужні важелі забезпечення економічного зростання, але й ефективні модулі впливу на систему світосприймання людей, які втомилися від постійних стресів й невизначеності.

Україна платить високу ціну за невизначеність власного позиціонування в сучасному світі. Тривала гра у «двовекторність», сполучена з конституційно закріпленими міфологемами соціальної, правової держави, могла закінчитися лише тим, що зрештою і сталося — несамостійністю у зовнішній, патерналізмом і правовим нігілізмом у внутрішній політиці. Сформована в країні модель суспільного ладу виявилася вразливою у багатьох відношеннях. Попри гучну риторику, освячену двома Майданами, український соціум не виявив потужної консолідаційної спроможності, без якої складно говорити про наявність громадянського суспільства як такого. Адаптація упродовж трьох з половиною століть до реалій «руського мира» не минула безслідно зі здобуттям незалежності, її наслідки, закарбовані у політичній і правовій культурі мешканців Сходу і Півдня України, мабуть, ще довго будуть відігравати роль антистимулів і антисистемних факторів. В усякому разі, омріяний стрибок країни-лімітрофа в європейський «простір свободи» має небагато шансів матеріалізуватися у найближчій часовій перспективі.

На переконання В. Горбуліна, у сучасному світі велике значення мають не розміри збройних сил держави, а їхня здатність здійснювати швидкі й ефективні операції у будь-яких умовах. Завдання підриву військового та економічного потенціалу противника реалізуються шляхом застосування партизанських і диверсійних методів, інформативно-психологічного тиску, активної підтримки внутрішньої опозиції. Поєднання традиційних і гібридних методів у наш час є характерною рисою будь-якого збройного конфлікту; бойові дії без застосування гібридних методів уже немислимі. Комбінуючи традиційні військові засоби з підтримкою квазімілітарної діяльності незаконних збройних формувань і сепаратистських рухів і здійснюючи паралельно операції немілітарного впливу в інформаційному просторі та в дипломатії, Росія розраховує на певний синергетичний ефект і доволі часто його досягає. Новим при цьому є не самі асиметричні методи, а форми їхнього застосування.

Простежуючи три реалізовані Росією гібридні комбінації (сирійську, спрямовану на мінімізацію впливу Європейського Союзу і українську) В. Горбулін аналізує як притаманні їм спільні риси, так і відмінності. Щодо України чітко проглядається мета її економічного виснаження, створення всередині української держави неконтрольованої українським керівництвом території, загальної дестабі-

лізації суспільно-політичної ситуації, блокування євроінтеграційних процесів. При цьому РФ не полишає надій викувати з особового складу «ДНР» та «ЛНР» якусь подобу армій за російським зразком і створити угруповання, достатні для початку наступальних дій. Утім, вона розраховує не лише на ці армії і на свої збройні сили, а активно залучає до воєнних дій приватні військові компанії. Вона готова воювати за Україну «до останнього українця», тому «активні заходи» з боку російських спецслужб лише наростатимуть.

Україна не просто стала першим полігоном для випробовування нової моделі агресії з боку РФ. Вона зуміла себе захистити, хоч інколи надто високою ціною. Часткове затишшя на фронті не повинне навіювати самозаспокійливих думок. Україна має використати всі можливості для реальних економічних реформ, удосконалити сектор безпеки й оборони, шукати системні рішення у протидії мілітаристським загрозам. «Гібридна війна не почалася і не закінчиться Україною. Вона тільки починається»¹³.

Спираючись на статус ядерної держави, Росія прагне глобального реваншу. Непередбачувана поведінка держави, що відмовляється діяти згідно з міжнародним правом і здійснює на свою користь переділ державних кордонів, завдала руйнівного удару по світовому порядку, що склався після Другої світової війни. Такі процеси можуть призвести до формування у світі нової геополітичної реальності, в якій руйнуються усталені міждержавні зв'язки і порушується збалансованість світової системи загалом. Замість моделі світового порядку з'являється модель світового хаосу, в якому дехто мріє контролювати процеси світової дестабілізації¹⁴.

Проаналізувавши глибинні причини конфлікту на Сході України, група американських і європейських аналітиків оприлюднила свої міркування на сторінках газети «Вашингтон пост». Дошукувалися, зрозуміло, його етнічних та культурних коренів, за аналогією з конфліктами на Балканах та Близькому Сході. Утім, дійшли висновку, що тут ані етнічні, ані культурні відмінності, хоч і є в наявності, підстав для воєнних дій у собі не містили. Значно більше важили незважені дії політиків, насамперед російських, штучно підігріті почуття, сфабриковані диверсії, цілеспрямовані пропагандистські акції¹⁵. Але всі ці чинники не дали б такого швидкого ефекту, якби російсько-український кордон не був «прозорим» аж до його майже повної відсутності. І ще — якби українська влада вчасно і адекватно реагувала на попередження соціологів про

¹³ Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається... // Дзеркало тижня. — 2016. — 26 березня.

¹⁴ Донбас і Крим: ціна повернення. — К., 2015. — С. 42.

¹⁵ Режим доступу: <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/03/04>.

те, що в Україні існує меншою мірою 8 різних кластерних груп, які дають підставу говорити про «вісім Україн», і що 16,3% опитаних — переважно мешканців Сходу і Півдня — не хочуть ототожнювати себе з українськими націоналістами¹⁶. Досить точно висловився з приводу глибинних причин того, що сталося, посол Японії в Україні Шігекі Сумі: «Якби люди на сході країни були на сто відсотків щасливими, вони б ніколи не потрапили під вплив чужоземних елементів. Нагодувати їх, розселити, дати їм роботу — все це дуже важливо для того, щоб вони не стали легкою жертвою для головорізів... Звичайно, охороняти кордони важливо, але водночас треба задовольняти людей, робити їх вільними і щасливими. Ось що повинна гарантувати безпека, орієнтована на людину»¹⁷.

Незалежно від того, чим закінчиться тривалий збройний конфлікт, що випробує на міцність економіку, політичні структури й норми політичної культури обох воюючих сторін, Крим і Донбас лишатимуться упродовж років зонами болю, чергових утопій, експериментів із непередбачуваними наслідками. «Розмінування» свідомості місцевих мешканців потребуватиме не лише часу, але й звільнення території «української Вандеї» від десятків тисяч цілком реальних мін. «Хвора, поранена пам'ять (формула О.Єременка) — постійно відтворювала джерело непевності, за якої «мертвий хапає живого». Але ця констатація ніякою мірою не означає, що інтелектуальна реакція на події 2014–2017 рр. має послаблюватися. Уроки історії тим і цінні, що змушують соціуми й індивідів частіше замислюватися над тим, під впливом яких чинників формується картина людського буття. Історична культура як частина ментального фонду суспільства у наш час постає як рушій соціальних змін і як запобіжник проти сповзання у стихію «нового варварства». За Й. Рюзенем, теорія історичної культури може бути не лише антропологічно засадничою, але й сучасно діагностичною; її пріоритет в царині орієнтування вчений вважає незаперечним. Адже саме кризи творять історію, а остання виступає як творець ідентичності. Минуле вливається в проекцію майбутнього.

Інша річ, що травматичний досвід, за Рюзенем, передбачає тяжку боротьбу за інтерпретацію. Подолання руйнівних наслідків травматичного досвіду — одне з першочергових завдань істориків. «Детравматизація через історизацію» може здійснюватися через категоризацію, нормалізацію, моралізацію, але наголос Рюзен робить на важливості історично-теоретичних рефлексій. Історична

¹⁶ Ковальчук М. Хто ми є (інтерв'ю з Н. Черниш) // День. — 2013. — 21 лютого.

¹⁷ Сірук М. Про японські принципи. Частина 2 // День. — 2014. — 2 грудня.

наука в його баченні — це і є культурна практика детравматизації. «Вона перетворює травму на історію»¹⁸.

Теорія «культурної травми» Дж. Александера віддає пріоритет у суспільному досвіді не самій травмі, а тривогам, що їх створюють дискурси у процесі конструювання бінарних опозицій. Шкода, завдана нації травмою, кличе до помсти навіть тоді, коли у процес репрезентації включається уява. Тому, доводить він, домінуючі дискурси, коди, ритуали мають бути під постійним контролем суспільства. Саме чутливість до травми створила в Європі певний тип дискурсу і змінила обличчя західної цивілізації¹⁹. Переосмислений вітчизняний історичний досвід теж може відіграти конструктивну роль у консолідаційних процесах, але лише за умови істотного підвищення дієздатності влади і політичної компетентності громадян. Реабілітація компромісу як найдійовішого засобу розплутування тугих вузлів, створених незваженою політикою, має за цих умов стати одним з пріоритетних завдань соціогуманітаріїв.

Варто прислухатися до думки польського історика В. Вжосека: матрицю історичної уяви становить порозуміння, базоване на принципах толерантної інтерпретації. Етика аргументаційного дискурсу у його баченні — це своєрідний культурний конструктивізм. Культурний контекст настільки сильно впливає на процеси формування ідентичностей, що можна вважати: сама культура через фахових представників в історичній науці досліджує саму себе і своє минуле. У цьому розумінні «історичне пізнання є авторефлексією культури, її самосвідомістю»²⁰.

Головна проблема України нині — відсутність об'єднавчої доктрини, комплексу ідей, прийнятних не лише як платформа для тривогого консенсусу у розрізі принаймні 5–10 років, але й для тимчасового компромісу. Сподіватися, що Україну об'єднають праворадикальні гасла з виразним антиросійським підтекстом, нереально. Так само нереальними є сподівання на те, що певне «перекрашування фасаду» дасть змогу зберегти в країні звичну систему пріоритетів і ту ієрархію влади, яка формувалася упродовж 26 років. Україна вже не та, і змінили її не так майдани й анти-майдани, як збройне протистояння на Сході. Стреси такого масштабу безслідно не проходять.

¹⁸ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. — Львів, 2010. — С. 141–144, 185, 199–215.

¹⁹ Alexander J.C. The meaning of social life: A cultural sociology. — New York, 2003. — Р. 86–103.

²⁰ Вжосек В. Історія — Культура — Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. — К., 2012. — С. 158–165.

Що ж до уроків, які має винести з подій 2014 р. українська влада й інтелектуальна еліта, то їм, як вважає Л. Якубова, варто зайнятися переосмисленням не лише доктринальних засад державної політики, але й теоретичних засад сучасної історичної, політичної, соціологічної думки. Для значного кола фахівців чим далі більш очевидною стає криза загальнопоширених концепцій націй і націоналізму. Далеко не завжди враховуються ті глибинні мутації усіх складових тіла нації та принципів організації її життєдіяльності, що відбулися під впливом радянської суспільно-політичної системи. Трансформуючи ідею «пролетарського інтернаціоналізму» в ідею «русского мира», Кремль заклав міну уповільненої дії під усю будівлю сучасного взаємозалежного світу. Визнання того факту, що українсько-російське пограниччя, яке пролягає через Донбас, є ризикогенним фактором державної безпеки, має стимулювати не тільки вироблення Україною власної державної доктрини, але й розробку довгострокових адресних програм, розрахованих на різні порубіжні соціуми, різні етноси, різні суспільні групи²¹.

Поки що Кремль створює альтернативну реальність навколо Гаазького процесу «Україна проти Росії». Його пропагандисти заперечують очевидні факти і створюють фейкову реальність: «правда — це брехня», а «мир — це війна». Граючи на юридичних нюансах і тонкощах, росіяни запевняють суд, що причиною подій на Сході України став «силовий переворот», що на Сході точиться «громадянська війна». Що стосується Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, то в Гаазі росіяни запевнятимуть суддів, що після «воз'єднання» Криму з Росією на півострові з правами людини все чудово, а виявлені порушення — одиничного характеру²².

Країні конче потрібна власна етика транскультурності на пограниччях — з акцентом на динаміці взаємовпливів і розмежувань, з усвідомленням того, що вплив центру тут часто програє у порівнянні з впливом кордону. Вироблення онтології пограниччя потребує власних виразових засобів і специфічної наукової мови. Йдеться про наукове обґрунтування культури пограниччя — не лише як геокультурного, але й як екзистенційного феномена. Орієнтація на культурну трансцедентність передбачає врахування як реальних контактів і взаємозалежностей, так і впливу знаків, символів, світоглядних систем. Гомогенна національна культура ніколи не була реальністю; тим більше вона не може бути такою після жажливих випробувань «гібридною війною». Вітчизняний

²¹ Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2-х тт. — Т. 1. — К., 2014. — С. 297–301.

²² Кравченко В. «Поразка — це перемога» // Дзеркало тижня. — 2017. — 13 травня.

культурний простір має складну конфігурацію багатовимірності, обтяжену численними травмами. Шукати взаєморозуміння на такому ґрунті можна в руслі «визначення відмінностей» (*celebration of diversities*), як це робиться на Заході. Але більш продуктивною для України, на наш погляд, має бути стратегія послідовної децентралізації й відмови від застарілих уявлень про центр-периферійні відносини. Тут не обійтися без уважного врахування специфічної соціодинаміки погранич, сутнісного аналізу різних територіальних ідентичностей, наукового обґрунтування «кордону безпеки».

«Життя на межі реального і віртуального» — так влучно охарактеризувала самопочуття мешканців прифронтового Маріуполя наприкінці 2016 р. Олена Мельникова. Місто щочочі здригається від обстрілів, а розташовані поблизу нього селища Гранітне, Талаківка, Водяне, Широкине, Виноградне зазнають обстрілів постійно, у будь-який період доби. Але у перервах вирує суспільне/культурне та інше активне життя — з виступами муніципальних камерних оркестрів, концертів «95-го кварталу», навіть фестивалем вуличної їжі. «Люди в очікуванні «загасання» конфлікту сподіваються на повне його припинення. Багато «організаційних моментів» і «відволікаючих маневрів» культурної реальності ніби занурюють у сюжет художнього фільму про Другу світову або громадянську війну... Гібридна війна приносить втрати, які неможливо підрахувати, або довести, що саме вона до них призвела». Філософи і вчені характеризують свідомість як стан, за якого суб'єкт втрачає відчуття різниці між реальним і сконструйованим світом. Людина мимоволі опинилася у яскравому віртуальному світі, де кожен, вибираючи для себе образи, може відчути себе героєм²³.

Безумовно, майбутній цивілізаційний розвиток України повинен стати відповіддю на виклики часу. В країні має з'явитися атмосфера осмисленого творчого буття людини, усвідомленого подолання комплексів реваншизму, ресентименту та меншовартості. «При цьому ключову роль у реалізації цивілізаційного проекту України має відігравати держава, яка повинна проявити належну активність у створенні соціальної атмосфери, сприятливої активним і креативним особистостям, дбати про надання рівних умов для набуття освіти, підвищення кваліфікації, забезпечити справедливую дію «соціальних ліфтів», сформувані й підтримувати єдині для всіх «правила гри» у суспільстві, де людина є вищою цінністю»²⁴.

²³ Мельникова О. Життя на межі реального і віртуального // День. — 2016. — 28–29 жовтня.

²⁴ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії. — К., 2016. — С. 143.

Реалії війни на Сході засвідчили, наскільки бракує Україні власної кордонної стратегії, у тому числі й наукового кордонознавства. Йдеться про докорінне переосмислення з врахуванням нових реалій усієї системи центр-периферійних відносин, що дісталася Україні у спадок від Радянського Союзу, з відповідним коригуванням системи категорій і понять. І ширше — про нові підходи в усвідомленні інакшості в ключі раціональності. Можливо, для осмислення феномена погранич корисною виявиться запропонована Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі метафора різоми — з притаманним їй відкиданням ієрархічності й заміною її концептом «багатокорінності» з хаотичними переплетеннями. У такій структурі «зв'язок і гетерогенність» стають продуктивними пояснювальними схемами.

Фундаментальною основою таких схем, зрозуміло, має бути міждисциплінарність, причому не лише у формі занурення конкретного дослідника в систему «суміжного» знання, але й у «наведенні мостів» між відповідними творчими колективами з метою розв'язання спільних завдань. Ідеться про колективні «крос-дисциплінарні» дослідження, які мають стимулюватися «згори» і належним чином координуватися. На наш погляд, теоретичний фундамент вітчизняного кордонознавства має створюватися на основі поєднання принаймні трьох основних підходів: геополітичних (політичні впливи, проблеми безпеки), геоекономічних (система економічних взаємин, торгівля, інвестиції), геокультурних (культурні впливи, обміни, проблеми культурної пам'яті) тощо. Головне надзавдання тут — мінімізація впливу минулих травм і ймовірних ризиків, створення привабливих образів територій, всебічне розширення контактів і поля циркуляції людей, товарів, капіталів, ідей. Адже більшість конфліктів у сучасному світі породжуються ідентифікаційними кризами, а ці останні виникають на ґрунті недовіри, етноцентризму, реархаїзації свідомості, соціальної відчуженості й політичної некомпетентності. Наукове знання — найбільш надійна опора у протидії агресивності, настроям соціального реваншу, ксенофобії.

Зрештою, проблема погранич стосується легітимації територіальної цілісності і вже тому входить у коло першочергових державних інтересів. Саме тому для України концептуалізація теоретичного й прикладного кордонознавства є настійною потребою, велінням часу, відповіддю на виклики XXI століття. Порубіжність має свої позитивні й від'ємні риси, і тільки від українського народу й зважених дій його еліти залежить, чи буде країна самостійним гравцем на економічному полі й політичній сцені, чи остаточно перетвориться на «транзитний коридор», полігон для апробування

чужих ідей і намірів, що не вписуються у концепцію національної безпеки.

Сказане дає чітке уявлення про те, що чинник порубіжності, з його потужним впливом на ментальність і поведінкові реакції, має довготривалу дію, яка не вписується в однозначні характеристики. Специфічні особливості погранич, створені нашаруванням різних традицій, геополітичних впливів, за давнини кривд, стимулюють підвищений науковий інтерес до проблем локальності. Онтологічний поворот, що відбувся в рамках неklasичної філософії, змістив акценти у дослідженні глобального й локального; виявилось, що у їхньому співвідношенні діє не стільки алгоритм протиставлення, скільки логіка включення. Звернення до конкретного досвіду порубіжних спільнот переконливо свідчить: обличчя глобальної історії значною мірою визначається конкретикою співіснування людей на міждержавних і міжцивілізаційних стижах, у зонах активних контактів. І хоч ці контакти, створюючи для людей додаткові шанси, породжують і відчутні небезпеки, пограниччя незмінно виступають як ареали підвищеної соціальної мобільності. Парадокс історії полягає у надто суперечливій взаємодії у цих ареалах орієнтації на раціональність із потужним впливом консерватизму. Традиційні архетипи «долі» та «повернення» справляють настільки сильний тиск на суспільну свідомість, що настрої ущемленості й віктимності пронизують усю тканину суспільного буття.

Не так вже й рідко у зв'язку з цим з уст вітчизняних інтелектуалів лунають заклики «позбавитися граничності, вичавити її як психологічний наслідок імперських часів. Принцип «неграничності» на ментальному рівні оголошується при цьому нормативом, який має визначати як стиль поведінки у майбутньому, так і оцінки минулого²⁵. Можна поділити той пафос «мудрості середини», який стоїть за закликами «перетворити історичне зло кордону на позитив мислення, ідей і інновацій майбутнього». Але, на наш погляд, продуктивніше бачити у пограниччі не стільки «історичне зло», скільки додатковий економічний ресурс, резерв взаємозбагачення й культурного діалогу.

Україна багато втрачає, коли або самозакохано позиціонує себе як «центр Європи», або постійно й настирливо представляє себе як жертву вороже налаштованих сусідів і несприятливих обставин. Фактично вона не має власної метагеографії — міждисциплінарної галузі знання, яка б поєднувала підходи геофілософії, геополітики, імажинальної географії. Її реальні й уявлені простори, у тому числі й наближені до кордонів, не дістають зваженої оцінки, різні ландшафти й «місця» постають у кращому випадку у стандартному

²⁵ Див., напр.: *Вовканич С. Граничність // Зеркало недели. — 2004. — 19 июня.*

краєзнавчому обрамленні. А потрібне щось принципово інше, на що, зокрема, звертає увагу українських науковців Д. Замятін. Ані експлуатація інерційного образу України як «молодшої сестри», ані «економні» образи Великої Границі чи фронтиру не створюють привабливого для світу геополітичного образу України. Детальне конструювання такого образу, вважає вчений, має спиратися на ідею «прив'язки» до геополітичного образу Східної Європи, а від неї — до образу Візантії. Україна має бути представлена як посередник, як «міст» не лише між Росією і Центральною Європою, але й між Росією та Близьким і Середнім Сходом. Важливими геокультурними образами, на які Замятін радить українським науковцям звернути увагу, є образ України як посередника між кочовими й землеробськими культурами, природного «коридора» між Азією і Європою, головної ланки геокультурної осі Балтика–Чорне море, культурного посередника між Річчю Посполитою й Московською державою тощо.

Намагання тлумачити ідею бар'єрності, прикордонності України в сенсі краю, границі Європи і водночас бар'єру проти Росії Замятін вважає однобічним й хибним з методологічної точки зору, таким, що продукує «неякісні образи». Одним з «моторів», який здатен пов'язати в єдину мережу масштабні історико-географічні образи Центральної Європи та Східної Європи, може бути образ України як центру Східної Європи, який варто розвивати й посилювати. Якщо вдасться створити один чи кілька таких образних «моторів», то можливим є створення вже стійкого геополітичного метапростору України, який створить новий контекст і для суміжних геополітичних просторів. І тоді акцент з рубіжності як перешкоди зміщуватиметься на рубіжність як зону контактів і обмінів²⁶.

До порад відомого географа можна прислухатися чи ні, але з тим, що продукований нині і розрахований на зовнішній попит образ України є «неякісним», варто погодитися. А отже, і вжити на державному та науковому рівнях заходів, які мають знижувати напругу пристрастей навколо ідеологізованих образів погранич. Для цього необхідно для початку виявити критичні точки цієї напруги і спробувати по можливості зрозуміти їх емоційне підґрунтя. Емоції ж, як відомо, підвладні врегулюванню за умови терплячості й належної кваліфікації психотерапевтів. Контекст людської історії зітканий із жорстокостей, війн, протистоянь. Але суспільний сенс історичного пізнання у тому й полягає, щоб не примножувати потенціал конфліктності, а доводити його беззмістовність і безперспективність. І наполегливо шукати «консенсусні»,

²⁶ Замятін Д.Н. Власть пространства и пространство власти. Географические образы в политике и международных отношениях. — М., 2004. — С. 173–175.

а не «конфліктогенні» засоби інтерпретації, здатні розширювати, а не звужувати епістемологічні обрії.

Очевидне одне: дослідження порубіжності можуть бути плідними лише на основі уважного вивчення новітніх тенденцій у світовому історієписанні — з акцентом на тому впливі, що його справляють на локальні культури та їхні взаємовідносини як природно-географічні та соціокультурні чинники, так і геополітичні інтереси.

Варто серйозно замислитися над цікавими спостереженнями відомого німецького науковця Й. Рюзена: історія з її універсальним претендуванням на істинність і науковість здатна підживлювати небезпечний етноцентризм у самооцінках, які формують ідентичність. Етноцентрична однозначність історичного орієнтування базується на однозначному розумінні свого розвитку, наповненого позитивними оцінками, в центрі історії з відповідною знецінювальною маргіналізацією інших. Такий територіальний централізм розділяє світ на «своє» і «чуже», на «цивілізоване» й «дикє», і це розділення відбувається і в часовому, і в просторовому плані. Поборення етноцентричної логіки формування ідентичності — шанс і висхідний пункт для міжкультурної комунікації й культурного взаємозбагачення. «Давати слово іншим» на рівні теорії історії означає організацію міжкультурного дискурсу у такий спосіб, щоб досвід минулого слугував не вилученню, а залученню. Подолання штучно створеної альтернативи між культурною окремішністю та транскультурною універсальністю — саме у цьому вчений вбачає запоруку гідної відповіді на виклики етноцентризму у сфері гуманітарних наук²⁷.

Ареали погранич найбільшою мірою придатні для подолання вад «територіального централізму» в історієписанні. Нові наукові напрями й субдисципліни — нова локальна історія, історична регіоналістика, мікроісторія, історія повсякденності, гуманітарна географія — кожен своїми засобами намагаються приникнути у складний світ «перехресного запліднення» та взаємозбагачення (як і взаємовідштовхування) груп, що волею долі опинилися поруч і мусили будувати свій «життєвий простір» з врахуванням порубіжності. Антропологічне розуміння порубіжності допомагає осмислювати цей «паралельний світ» як складний, багатовимірний соціокультурний феномен із власними закономірностями розвитку. При цьому важливо бачити у прикордонні не стільки лінії демаркації, скільки полігон для культурного взаємоближення та пошуку діалогічної взаємодії й компромісів. У контексті сучасних глобаліза-

²⁷ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. — Львів, 2010. — С. 157–181.

ційних процесів кордони постають як символ минулого, а пограниччя — як простір контактів, потоків, мереж.

Свідченням того, що людство поступово починає усвідомлювати переваги погранич, є новітні тенденції в управлінні територіями, які вписуються у сучасні соціотрансформаційні процеси. Одним з суттєвих проявів такого переосмислення можна вважати транскордонну співпрацю, головними учасниками якої є не держави в особі своїх владних інституцій, а прикордонні адміністративно-територіальні одиниці й громади. Кордони перестають бути бар'єрами, перетворюючись у додатковий ресурс можливостей. Водночас піддаються переосмисленню уявні переваги централізації й уніфікації. Саме на цьому просторі постмодернізм дістає можливість розвивати ідеї поліваріантності й культурного багатоголосся.

На цій основі виразно вимальовується нове бачення пограниччя — не просто як специфічного ареалу людського буття, але й як простору, що має власну динаміку розвитку, свої глибинні ресурси взаємовпливів, власні джерела формування певного типу особи. Тут виробляється специфічне ставлення до інакшості — «чужий» постійно присутній поруч, а, отже, і ставлення до нього варіюється у широкому діапазоні від «просто іншого» до «небезпечного ворога». Зрештою, як, правило, відмінності згладжуються, домінує орієнтація на контакт і діалог. В активному процесі взаємодії народжуються соціокультурні інновації, здатні істотно збільшувати ресурсний потенціал регіонів по обидва боки кордону. Формуються особливі типи регіональної ідентичності, налаштовані на уважне врахування місця й ролі кордону у формуванні локальної самосвідомості. Кордон при цьому може осмислюватися і як «останній рубіж», і як «відкриті ворота» — з різними проміжними баченнями. Але пограниччя вже не усвідомлюється лише як «околиця» чи «периферія», здебільшого його сприймають як особливий соціокультурний простір контактів, культурних взаємовпливів, прикордонних трансформаційних процесів.

Змін зазнає і соціокультурний тип «людини пограниччя». Навряд чи ці зміни можна характеризувати як односпрямовані. З одного боку, така людина постає і відчувається як своєрідний «продукт цивілізації», відкритий до інновацій, схильний до переміщень у реальному й візуальному просторі. З другого боку, сама атмосфера прикордоння стимулює конфлікт людини з правом. Поміж іншим це диктує необхідність посиленої уваги до формування правової свідомості, правової й політичної культури саме у «проблемних зонах».

Подальший напрям розвитку пограничних соціумів в Україні величезною мірою залежатиме як від зваженої регіональної політики держави, так і особливо — від здорового глузду місцевих еліт та їхньої налаштованості на співпрацю. Поки що, на жаль діє тенденція, на яку звертає увагу вдумливий аналітик І. Варзар.

«Романтики» та «прагматики», поперемінно видаючи себе за «революціонаристів» чи за «реформаторів», то бояться регіоналізму, то виступають у ролі факірів, не зупиняючись перед викликанням з відкритої пляшки духа сепаратизму, то курять фіміам меншинам, то піддають їх анафемі. «Ахову ситуацію», та й країну взагалі, вважає він, «може врятувати лише здоровий «територіальний патріотизм» нормальних місцевих людей різноетнічного походження і різносенсового соціального статусу, — людей, які не можуть не любити рідну землю і тамтешній, автохтонний регіон. Просто тому, що у них іншої батьківщини немає. У всіх нас вона — одна». Зрештою, омріяна, квітуча, соборна країна — це сума здорових, всебічно розвинених регіонів²⁸.

ВЕРМЕНИЧ Я. Фактор порубежності в исторической регионалистике: поиски ответов на вызовы современности. В статье освещаются подходы отечественных и зарубежных исследователей к изучению фактора порубежности, его влияния на ментальность и поведенческие реакции социума. В контексте современных реалий войны на Востоке Украины акцент сделан на необходимости научного обоснования понятия культуры пограничья — не только как геокультурного, но и как экзистенциального феномена. Доказано, что концептуализация теоретического и прикладного границеведения становится настоятельной потребностью, велением времени, ответом на вызовы XXI века.

Ключевые слова: фактор порубежности, ментальность, культура пограничья, границеведение.

VERMENYCH YA. The Frontier Factor in Regional Studies: Search for Modern Challenges. The author highlights some approaches of Ukrainian and non-Ukrainian researchers to the frontier factor, its impact on the mentality and behavioural response of the society. In the context of the war on the Donbass, the accent is made on the necessity of scientific objectivation of the definition of the frontier culture — not only as a geo-cultural but also as an existential phenomenon. The author proves that the conceptualization of theoretical and applied frontier studies becomes an imperative need, a demand of the times, as far it is the response to the challenges of the 21st century.

Key words: The Frontier Factor, mentality, the frontier culture, border studies.

²⁸ Варзар І. Деякі етносоціальні та етнорегіональні аспекти формування загальнодержавної політичної еліти в багатонаціональних суспільствах // Регіональні та національні еліти: хто формує політику? — Чернівці, 2002. — С. 18.

References

- Alexander J.C. (2003). *The meaning of social life: A cultural sociology*. New York: Oxford University Press.
- Buriak L., Vermenych Ya., Vynarchuk T., Vodotyka T., Halenko O., Holovko V. et al (2014). *Skhid i Pivden' Ukrainy: chas, prostir, sotsium. Kolektyvna monohrafiia. V 2 t. Tom 1*. Smolij, V. A. (Ed.) Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Horbulin, V. P., Vlasiuk, O. S., Libanova, E. M. and Liashenko O. M. (Eds.) (2015). *Donbas i Krym: tsina povernennia: monohrafiia*. Kyiv: NISD. [in Ukrainian].
- Hors'kyj, V. (1996). Filosofiia v konteksti istorii ukrains'koi kul'tury. In Shynkaruk V., Bystryts'kyi E. (Ed.) *Fenomen ukrains'koi kul'tury: metodolohichni zasady osmyslennia* (pp. 192–217). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
- Joas, Hans and Vihandt, Klaus. (Ed.) (2014). *Kul'turni tsinnosti Yevropy*. (K. Dmytrenko, Trans.). Kyiv: Dukh I litera. [in Ukrainian].
- Nahorna, L. (2008). *Rehional'na identychnist': ukrains'kyj kontekst*. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Pyrozhkov, S.I., Majboroda, O.M. and Shajhorods'kyj, Yu.Zh. (2016). *Tsyvilizatsijnij vybir Ukrainy: paradyhma osmyslennia i stratehiia dii. Natsional'na dopovid'*. Kyiv: NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Reient, O. (2007). Sobornist' ta problemy spetsyfyky rehioniv Ukrainy: teoretyko-metodolohichni zasady. *Rehional'na istoriia Ukrainy, 1*, 91–106. [in Ukrainian].
- Riuzen, J. (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia*. L'viv: Litopys. [in Ukrainian].
- Rosij's'ko-ukrains'kyj konflikt: stan, naslidky, perspektyvy rozvytku podij (2014). *Natsional'na bezpeka i oborona*, 5-6. [in Ukrainian].
- Smolij, V. (2015). Peredmov. In Kul'chyts'kyj S. and Yakubova L. *Donechchyna i Luhanschyna u XVII–XXI st.: istorychni faktory j politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho j zahal'noho u rehional'nomu prostori* (pp. 8–11). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.
- Tkachenko, V. (2016). *Rosii: identychnist' ahresora*. Kyiv: Akademia. [in Ukrainian].
- Tkachenko, V. (2017). Ukraina: «chas vijni j chas myru». *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal, 1*, 135–156. [in Ukrainian].
- Varzar, I. (2002). Deiaki etnosotsial'ni ta etnorehional'ni aspekty formuvannia zahal'noderzhavnoi politychnoi elity v bahatonatsional'nykh suspil'stvakh. Abstracts of Papers. *Rehional'ni ta natsional'ni elity: khto formuie polityku?* (pp. 15–18). Chernivtsi: Bukrek. [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya. (2015). *Pivdenna Ukraina na tsyvilizatsijnomu pohranychchi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Von Hagen, M. (1995). Does Ukraine Have a History? *Slavic Review, 54* (3), 658–673.
- Vzhosek, V. (2012). *Istoriia — Kul'tura — Metafora. Postannia neklasychnoi istoriohrafi. Pro istorychne myslennia*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (2005). *Narys istorii seredn'ovichnoi ta rann'omodeornoj Ukrainy*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Zamiatyn, D. N. (2004). *Vlast' prostranstva i prostranstvo vlasti. Heohraficheskie obrazy v politike i mezhdunarodnykh otnosheniakh*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].